

„Vzdorujúce čítanie“ literatúry 19. storočia

Ivana Taranenková

TARANENKOVÁ, I.: “Resistant Reading” of 19th Century Literature
SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 68, 2021, no. 6, pp. 661-670

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2021.68.6.6>

ORCID ID: 0000-0003-1665-2145

Key words: representation, the culture and literature of the 19th Century, resisting reading

The study focuses on revising approaches to literary and cultural representations produced in the nineteenth century, an epoch that is an important part of cultural memory in both domestic and European contexts. It draws attention to the ambivalent nature of the persistence of the 19th Century in the present, in which there is a tension between its mediation by representations and their determining influence on the contemporary shape of cultural memory and its institutional forms. Part of their reassessment may involve not only pointing to their constructed nature, but also making visible marginalised representations that confront and carry oppositional or alternative meanings to the established ones. The study confronts two attitudes to nineteenth-century literature and culture – the subversive and the affirmative. Using the example of reflection on Victorian culture, it shows how a revising approach, a ‘resisting reading’, becomes a source of its actualization in the present. It also recapitulates this type of revising approaches in the context of Slovak literary historiography.

Kľúčové slová: reprezentácia, literatúra a kultúra 19. storočia, vzdorujúce čítanie

Nemecký historik Jürgen Osterhammel vo svojich opulentných dejinách 19. storočia *Transformácia sveta. Globálne dejiny 19. storočia*¹ upozorňuje, že dnešným súčasníkom nie je daná epocha už dostupná individuálnou spomienkou, čiže aktívnou pamäťou, ale iba prostredníctvom mediálneho sprostredkovania, respektíve prostredníctvom zobrazení či reprezentácií (Osterhammel 2014: 3). Rovnaký moment zdôrazňuje aj Milan Řepa, editor publikácie *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly* z roku 2008, keď konštatuje, že toto storočie vnímame zdanlivo už s vedomím odstupu, a nie kontinuity.

19. storočie sa nám v súčasnosti prihovára práve reprezentáciami, pretrvávajúcimi modelmi zachovanými v kultúrnej pamäti. Táto sprostredkovanosť, absencia bezprostrednosti však neznamená, že je pre nás dávnou minulosťou, práve naopak: „Vrství se na něj konotace a symbolické významy, proměňuje se v metaforu. Devatenácté století vstupuje do různých diskurzů a nabývá řady podob, jež oscilují mezi dvěma mezními polohami – apologií a odsouzením. Oba postoje přitom shodně považují 19. století za epochu, kdy se tvořily souřadnice, v nichž se (do značné míry) pohybujeme dodnes“ (Řepa 2008: 9).

Na výrazný presah 19. storočia k dnešku upozorňuje aj Jürgen Osterhammel: „Súčasnú vnímanie devätnásteho storočia je výrazne poznamenané jeho vlastnou sebareflexiou. Reflexivita tejto éry, predovšetkým nového mediálneho sveta, ktoré stvorila, naďalej formuje spôsob, ako ju vnímame [...]. V dejinách reprezentácie kultúrneho života zastáva špecifické miesto, ktoré ho oddeľuje od storočia osemnásteho. Vskutku, mnohé formy a inštitúcie súčasného kultúrneho života sú vynálezom 19. storočia: múzeá, národné archívy, národné knižnice...“ (Osterhammel 2014: 3).² Poukazuje aj na jeho špecifické postavenie v európskych dejinách, na jeho „eurocentrickosť“, akceptovanú aj v globálnom kontexte:

„Moc, ekonomická výkonnosť a kultúrna tvorivosť sa z epochy na epochu distribuujú rozdielne. [...] Žiadne iné storočie nebolo ani zďaleka takým európskym. [...] Nikdy predtým západný polostrov Eurázie neovládal a nevyužíval väčšie územia zemege. Nikdy nedosiahli zmeny, ktoré mali pôvod v Európe, taký vplyv na zvyšok sveta. A nikdy európsku kultúru tak dychtivo neabsorbovali ostatní, ďaleko za sférou koloniálnej nadvlády. Devätnáste storočie bolo európskym storočím aj v tom zmysle, že ostatné kontinenty si brali Európu za svoje meradlo. [...] Dejiny devätnásteho storočia boli tvorené v Európe a Európou v takom rozsahu, o akom sa nedá hovoriť v osemnástom ani dvadsiatom storočí, nieto v predchádzajúcich obdobiach. Európa nikdy neuvolnila porovnateľný príval novátorstva a iniciatív – alebo dobovačnej sily a arogancie“ (Osterhammel 2014: xx).

Aj keď o dominancii sa hovorí najmä v súvislosti so západnou časťou kontinentu, netreba azda pripomínať dôležitosť vybranej epochy pre dejiny stredoeurópskych národov, vzhľadom na procesy, ktoré formovali a etablovali modernú kultúrnu identitu v tomto geopolitickom regióne.

1 V nemeckom origináli vyšli pod názvom *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* v roku 2009, v anglickom preklade *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* v roku 2014.

2 Slovenský preklad citovaných anglických textov I. T.

Pretrvávajúce 19. storočia v súčasnosti má tak ambivalentnú povahu. Charakterizuje ho prítomnosť napätia medzi jeho sprostredkovanosťou reprezentáciami a ich determinujúcim vplyvom na aktuálnu podobu kultúrnej pamäti a jej inštitucionálnych foriem. Reprezentácie sú súčasťou spoločenskej imaginácie, ale ako upozorňuje historička Elena Mannová, do veľkej miery redukujú zložité a heterogénne historické, spoločenské a kultúrne procesy.³ Prezentujú sa ako „skutočný“ obraz, aj keď sú produktom veľmi konkrétnej situovanosti (spoločenskej či historickej, prípadne mocenskej) a zároveň sú konštruované, nie „prirodzené“. Odhaľuje sa to najmä pri strete rôznorodých kultúrnych reprezentácií jednej udalosti, miesta či osobnosti (ako príklad možno uviesť hodnotenie rakúsko-uhorského vyrovnania v maďarskej, českej a slovenskej kultúre – pre Maďarov je to triumf, pre Čechov sklamanie a pre Slovákov katastrofa).⁴

Britský teoretik kultúry a sociológ jamajského pôvodu Stuart Hall pripomína, že významy sprostredkované reprezentáciami nie sú nemenné ani priame, respektíve transparentné – sú predmetom neustáleho vyjednávania, aktualizovania, nového kontextualizovania a interpretovania.⁵ To, čo nám historické reprezentácie prezentujú ako „neutrálny“ fakt, ktorý sa storočiami upevňoval a potvrdzoval v kultúrnej pamäti, môže v kontexte súčasných kultúrnych a spoločenských noriem pôsobiť ako ideologicky či historicky determinované a môže byť zdrojom kontroverznosti a predmetom reinterpretácií. Súčasťou ich prehodnocovania, uvádzania do nových kontextov môže byť nielen poukazovanie na ich konštruovanosť, ale aj zviditeľňovanie marginalizovaných dobových tendencií, momentov dobových transgresií a tranzícií, ktoré platnosť týchto reprezentácií narušovali, a zdôrazňovanie toho, čo ostávalo na periférii. Tieto procesy boli prítomné i vo vzťahu ku kultúrnym a k historickým reprezentáciám, modelom a inštitúciám, ktoré majú pôvod v 19. storočí a intenzívne ich pociťujeme aj v súčasnosti.

Exponovaný priestor produkcie kultúrnych reprezentácií predstavovala v 19. storočí literatúra. Pre kultúry malých (stredoeurópskych) národov plnila literatúra v danom čase funkciu privilegovaného, hoci často limitovaného priestoru pre manifestovanie a zároveň i kultivovanie národnej identity. Pre západoeurópsku kultúru sa literatúra stala súčasťou sebazozorovacích a sebaopisujúcich praktík, charakterizujúcich túto epochu (napokon, je to epocha spoločenského románu, historizmu, ale aj zrodu sociológie), ktoré sa naplno rozvinuli v literárnom realizme (Osterhammel 2014: 19). Realistický román „vo svojej ambícii zachytiť ‚skutočný život‘ [...] ho jednoducho názorne nereprodukuje, ale skúma sociálne a psychologické energie, ktoré v ňom pôsobia“ (Osterhammel 2014: 19).

Hoci v literatúre 19. storočia nachádzame panoramatický obraz dobovej spoločnosti a jej noriem, nemáme dočinenia s bezprostredným pohľadom na ňu.

3 „Pojem reprezentácií [...] zastrešuje sociálne kategorizácie, stereotypy, obrazy, mýtické príbehy, ktoré sa podieľajú na utváraní mnohých reálií, no v podstate stoja úplne mimo komplexnosti, zložitosti a mnohovrstevnosti minulosti“ (Mannová 2019: 20).

4 Reprezentácie „vždy sú produktom určitej skupiny ľudí, elity, ktorá má moc klasifikovať, pomenúvať a presadiť v spoločnosti alebo jej časti svoju víziu sveta“ (Mannová 2019: 20).

5 „Čoskoro zistíme, že význam nie je jednoduchý ani transparentný a neprežil neporušený prechod cez reprezentáciu. Je to vrtkavý fenomén, ktorý sa mení a posúva v závislosti od kontextu, používania a historických okolností. Preto nie je nikdy definitívne pevne stanovený. Stále odkladá alebo ‚odďaluje‘ stretnutie s Absolútnou pravdou. Je vyjednávaný a ovplyvňovaný, aby rezonoval s novými situáciami. Často je sporný a niekedy sa o neho vedie tvrdý boj“ (Hall 2013: xxv).

664 Literárny text je zapojený do dobového obehu kultúrnych reprezentácií – je ich produktom aj producentom. Existuje v symbióze s kontextom, pričom táto prepojenosť sa môže v rôznych kultúrnych a historických situáciách zviditeľňovať alebo dostávať do úzadia. Dobové modely, inštitúcie a reprezentácie sa v literárnom texte nielen reprodukovujú, potvrdzujú, ale sú ním zároveň vytvárané.

Na túto podobu vzťahov literárneho textu a kontextu, ktoré sú východiskom súčasných koncepcií reprezentácie zodpovedajúcich paradigme „kultúrneho obratu“, upozorňoval vo svojich prácach aj Oskár Čepan. Literárny text je podľa neho zapojený do komplikovanej siete vzťahov, je to „výsledok viacstrannej interakcie medzi autorom, realitou života a tradíciami literatúry [...]“. Umelecké (literárne) dielo je teda súčasne odrazom skutočnosti i jej fikciou“ (Čepan 2003: 76). V Čepanovej koncepcii zohráva výraznú úlohu akt „prekladania“, respektíve sprostredkovania, ktorými sa do literárneho textu dostávajú neliterárne fakty. Výraznú úlohu, predovšetkým pri analýzach diel predstaviteľov literatúry 19. storočia, zohráva pritom jeho pojem „významotvorného princípu“, vychádzajúci z koncepcie „sémantického gesta“ Jana Mukařovského. O. Čepan ho definuje ako „zovšeobecňujúci princíp, ktorým autori uplatňovali modelotvorné princípy svojho postoja k realite v celom systéme svojich významotvorných a výrazotvorných operácií“ (Čepan 1984: 56), a tak zdôrazňuje dynamický, nie jednostranný charakter vzťahov medzi textom a mimoliterárnym kontextom.⁶

Kultúrne reprezentácie a modely, ktoré literárny text vytvárajú a ktoré zároveň text produkuje, sa v rôznych kultúrnych a historických situáciách zhodnocujú rôzne. Nasledujúce kultúrne epochy sa s nimi môžu konfrontovať, vymedzovať sa proti nim, dekonštruovať ich, podvracať a parodovať. Tento postoj je pozorovateľný napríklad pri prehodnocovaní 19. storočia v západoeurópskych kultúrach, ktoré prebiehalo už v storočí nasledujúcom (v kultúrnej situácii moderny a postmoderny) a pokračuje aj v súčasnosti.

Výrazný metodologický impulz týmto analytickým praktikám priniesla od šesťdesiatych rokov 20. storočia kritická teória, súhrn spoločenskovedných prístupov aplikovaných na široké spektrum kultúrnych a spoločenských oblastí.⁷ Charakterizuje ju snaha o vysvetlenie čo najširšieho spektra problémov, výrazná spoločenská a politická angažovanosť a takisto interdisciplinárna až eklektizmus.⁸ Jednotlivé prístupy spája analýza štruktúr skrývajúcich sa „pod povrchom“ dominujúcich spoločenských a kultúrnych vzťahov a reprezentácií. Svoje uplatnenie nachádza rovnako v literárnej vede: „Umelecká diela tak nejsou považována za historicky uzavřené útvary, nýbrž jsou to duchovní objektivace, které je třeba neustále znovu interpretovat. Samotné dějiny tedy podléhají nepřetržitému procesu nového

6 Prístup založený na zviditeľňovaní textových stratégií, re-prezentujúcich význam v texte, inšpirovaný postštrukturalistickými teóriami rozpracoval pri analýze rétorických stratégií literárnohistorických diskurzov 19. storočia Tomáš Horváth v knihe *Rétorika histórie* (Horváth 2002).

7 V užšom význame sa pojmom kritická teória označuje paradigma vypracovaná Frankfurtskou školou, ktorá sa sformovala v dvadsiatych rokoch 20. storočia na univerzite vo Frankfurte nad Mohanom, v tridsiatych rokoch jej poprední predstavitelia Theodor Adorno, Max Horkheimer a Herbert Marcuse emigrovali do USA. Ich koncepcia mala veľký vplyv v šesťdesiatych rokoch v západoeurópskych kontra-kultúrnych hnutiach.

8 Stretáva sa tu a kombinuje množstvo metodologických tendencií a koncepcií: štrukturalizmus, postštrukturalizmus, postmoderna, dekonštrukcia, kultúrny materializmus, nový historizmus, postkolonializmus, feminizmus, black/queer criticism studies a iné.

formulovaní, ktoré dovoľuje ideologicky-kriticky odhaliť rozporuplný vzťah medzi umením a spoločenskou realitou“ (heslo Kritická literárna veda, Nünning 2001: 415). V literatúre sa takýto prístup prejavuje takzvaným čítaním „proti srsti“, čiže čítaním, ktoré postupuje cielene proti intenciam obsiahnutým v texte a dospieva k opozičným významom, prípadne zviditeľňuje skryté/skrývané podpovrchové mechanizmy textu.⁹ Literárna vedkyňa Judith Fetterleyová v monografii *Vzdorujúci čitateľ – feministický prístup k americkej próze* (The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction, 1977) použila pre tento typ čítania označenie „vzdorujúce čítanie“. V globálnom rámci sa prehodnocovanie kultúrnych reprezentácií, produkovaných v 19. storočí a pretrvávajúcich v kultúrnej pamäti (a teda aj v literatúre) nasledujúcich období, sústreďuje do niekoľkých oblastí: oblasť politiky (moci), kde sa zviditeľňujú otázky spojené s imperializmom, kolonializmom či nacionalizmom, oblasť rasy, teda problematika rasizmu a antisemitizmu (s obojmi aspektmi sa vyrovnávajú postkoloniálne štúdiá), oblasť rodu (týmto aspektom sa zaoberajú feministické či queer štúdiá) a oblasť sociálnej triedy (dôraz na ňu kladli marxisticky orientované, respektíve sociologizujúce prístupy; ako príklad možno uviesť práce veľského literárneho vedca Raymonda Williama a britský kultúrny materializmus, ktorý sa nimi inšpiroval).

Na druhej strane sa tieto kultúrne reprezentácie a modely môžu potvrdzovať ako „prirodzené“, ako stabilná (aj stabilizačná) súčasť vlastnej identity a môžu sa ďalej reprodukovať. Toto potvrdzovanie je charakteristické pre kultúry národov, ktorých identity sa etablovali v 19. storočí, čo je tiež slovenský prípad.

Príkladom vyhraňovania voči kultúre a literatúre 19. storočia prostredníctvom „čítania proti srsti“, vzdorujúceho čítania aj zviditeľňovania momentov vytesňovaného, skrytého či marginalizovaného je vzťah súčasnej britskej kultúry k viktoriánskej kultúre a literatúre. „Viktoriánstvo“ je pojem používaný britskými historikmi pre historické, spoločenské, kultúrne a umelecké fenomény obdobia vlády kráľovnej Viktórie od roku 1837 do roku 1901, epochy britskej politickej a kultúrnej dominancie, ktorá predstavovala pilier britskej kultúrnej identity. Ako „viktoriánska“ sa označuje aj literatúra tejto éry, ktorá je vzhľadom na umelecké poetiky realizované vo vymedzenom časovom rámci rôznorodá – od romantizmu cez realizmus po dekadenciu, symbolizmus či fin de siècle a zahŕňa také autor-ské osobnosti, ako boli sestry Brontëové, Charles Dickens, Elisabeth Gaskellová, George Elliotová, ale aj Oscar Wilde, Arthur C. Doyle alebo Bram Stoker. Kritický prístup voči viktoriánskej kultúre sa zreteľne prejavuje už začiatkom 20. storočia, voči jej hodnotám sa vymedzujú autori modernizmu, najvýraznejšie spisovateľka Virginia Woolfová, ktorá svojimi prózami a esejami etablovala stereotyp viktoriánov ako úzkoprýsých, prudérnych a bigotných ľudí (Moore 2012: 136-137).

Hoci neskoršie historické a kultúrne výskumy tento obraz spochybnili, mnohé literárne diela nasledujúcich desaťročí sa k viktoriánskej literatúre subverzívne vracali. Možno spomenúť román Jean Rhysovej *Šíre Sargasové more* (Wide Sargasso Sea, 1966), ktorý prepisuje jeden z najznámejších príbehov britskej literatúry 19. storočia, román *Jana Eyrová* (Jane Eyre, 1847) Charlotty Brontëovej,

9 „[Čtení proti srsti] zahrnuje směrnice vysloveně nebo implicitně dané textem. Tyto směrnice buď ironicky znevažuje, nebo proti nim staví jiný způsob pohledu“ (heslo Četba proti srsti/Gegen-den Strich-le-sen, Nünning 2001: 110).

666 keď ho rozpráva z aspektu postavy pôvodne „bez hlasu“, Berty, šialenej manželky protagonistkinho partnera Edwarda Rochesteru. J. Rhysová reviduje klasické dielo vo feministickom a v postkoloniálnom kľúči, zdôrazňujúc prehliadané reprezentácie rasy a rodu. Podobne revidujúco je ladený aj postmoderný román *Francúzova milenka* (The French Lieutenant's Woman, 1969) Johna Fowlesa, ktorý sa zakladá na ironickej hre so stereotypmi, rezíduami viktoriánstva v kultúrnej pamäti. Záujem autorov preskúmať a prehodnotiť kultúrne reprezentácie, a to nielen ironickou, ale aj nostalgickou optikou, však zďaleka nekončí v postmodernizme.¹⁰

Britskú literatúru 19. storočia číta „vzdorujúco“ aj literárna veda, a to už od polovice 20. storočia. Koncom päťdesiatych rokov sa výskumná pozornosť zacielená na problém antisemitských stereotypov v diele Ch. Dickensa (zreteľne reprezentovaných židovskou postavou Fagina v románe *Oliver Twist*).¹¹ O zvýraznenie sociálnych kategórií sa svojim výskumom literatúry 19. storočia snažil R. Williams, ktorý sa vymedzoval voči presvedčeniu o autonómnosti literárneho textu a kultúre ako výlučnom priestore univerzálnych, ideálnych a transcendentných hodnôt. S využitím podnetov západnej marxistickej filozofie („alternatívneho“ nedogmatického marxizmu v podaní mladého Györgya Lukácsa, Antonia Gramsciho, Luciena Goldmanna a Frankfurtskej školy) odmieta Williams zúžené ponímanie kultúry, ktoré vyzdvihuje len isté sféry ľudskej činnosti – estetickú a intelektuálnu – a odhliada od materiálnych podmienok jej existencie. Tento prístup uplatňuje napríklad pri analýze pastorálneho žánru vo svojej knihe *Vidiek a mesto* (The Country and the City, 1973).

Výrazná pozornosť je v kontexte výskumu britskej literatúry 19. storočia venovaná písaniu žien. Zlomovými prácami v tomto smere sú monografie amerických autoriek – *Ich vlastná literatúra: Britské autorky románov od Brontëovej po Lessingovú* (A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing, 1977) Elaine Showalterovej a *Šialená žena v podkroví – ženská autorka a literárna imaginácia 19. storočia* (The Madwoman in the Attic: the Woman Writer and the Nineteenth-century Literary Imagination, 1979) autorskej dvojice Sandra M. Gilbertovej a Susan Gubarovej, ktoré predstavujú východisko pre feministickú literárnu vedu. Autorky týchto literárnohistorických prác považujú 19. storočie za prvú výraznú epochu, v ktorej sa v literatúre presadili ženské spisovateľky. Rekonštruujú tradíciu literatúry písanej ženami, pričom poukazujú na návratné motívy a toposy ich tvorby.

Subverzívne prečítanie klasických diel britskej literatúry 19. storočia tvorí tiež základ knihy Eve Kosofsky Sedgwickovej *Medzi mužmi: Anglická literatúra a mužská homosociálna túžba* (Between Men: English Literature and Male

10 V súčasnej britskej literatúre je výrazná tendencia neoviktorianizmu – autori a autorky sa vo svojich dielach do viktoriánskej éry vracajú a výrazne ju reinterpretojú z už uvádzaných aspektov moci, rasy, rodu a sociálnej triedy. K najznámejším neoviktoriánskym dielam patria napríklad romány A. S. Byattovej *Posadnutosť* (Possession, 1990), Sarah Watersovej *Špičkou jazyka* (Tipping Velvet, 1998) a *Zlodejka* (Fingersmith, 2002), Michaela Fabera *Kvietok karminový a biely* (The Crimson Petal and the White, 2003).

11 Ide napríklad o štúdie Lauriata Lanea *Dickens's Archetypal Jew* (1958) alebo Harryho Stona *Dickens and the Jews* (Lane 1958, Stone 1959). Z čítania proti srsti Dickensovho *Olivera Twista* vychádza grafický román známeho amerického komiksového autora Willa Eisnera *Žid Fagin* (Fagin the Jew, 2003), ktorý je prerozprávaním príbehu z pohľadu tejto pôvodne negatívnej postavy.

Homosocial Desire, 1985), ktorá priniesla výrazný impulz pre rozvoj rodových a queer štúdií v literatúre.

V tomto kontexte je potrebné pripomenúť aj postkoloniálnu teóriu, ktorá prehodnocuje myšlienkové modely etablované európskym kolonializmom v 19. storočí i jeho dopady. Zakladajúcim textom postkoloniálnych štúdií je dielo Edwarda Saida *Orientalizmus* publikované v roku 1978, ktoré analyzuje, ako sa na Západe etablovali kultúrne reprezentácie „nezápadných“, iných, „orientálnych“ kultúr a stávali sa prostriedkom potvrdzovania európskej dominancie. Prvú výraznejšiu sumarizáciu podnetov postkoloniálneho prístupu pre kultúrnu a literárnu analýzu priniesol súbor štúdií *Impérium odpisuje* (*The Empire Writes Back*, 1989).

Tento typ revízie kultúrnych a literárnych reprezentácií, ich prehodnocovanie, ktoré predstavujú vyššie uvedené prístupy, v žiadnom prípade neneguje kultúrnu a literárnu tradíciu, ale ich neustále revitalizuje. Svedčí o tom obľúbenosť klasických diel britskej literatúry 19. storočia a ich adaptácie v populárnej kultúre.¹²

Pri sústreďení sa na slovenskú literatúru 19. storočia je zjavné, že jej výskum prekračuje hranice potvrdzujúceho prístupu omnoho diskrétnejšie. Slovenská literatúra 19. storočia je časťou národnoobrodeneckej kultúry, neoddeliteľnou zložkou nacionalizačných procesov, ktoré svojou pôsobnosťou presahujú jednotlivé literárnohistorické poetiky. Predstavuje dôležitú súčasť národnoobrodeneckého projektu, ktorého cieľom bolo vytvorenie a skompletizovanie slovenskej národnej kultúry. Dominujú v nej literárne reprezentácie inscenujúce až melodramaticky vyhrotený konflikt medzi „naším“ a „cudzím“, medzi úsilím presadiť slovenskú národnú identitu a silami, ktoré toto úsilie ohrozujú. Tento národnoobrodenecký model reprezentácie sa v kultúrnom kánone sprostredkovanom aj školskou praxou neustále potvrdzuje, pričom sa menej zvyrazňujú tranzitívne a prechodné momenty.¹³

V kultúrnej pamäti sa tento typ reprezentácií predstavuje ako fakt, ako niečo „prirodzené“ a „autentické“, momenty ich konštruovanosti a znakovosti sú odsunuté do úzadia. Ešte stále dominujúce reprezentácie slovenskej kultúry a literatúry 19. storočia sa zakladajú na presadzovaní princípu homogénnej národnej identity, čo v konečnom dôsledku redukuje a unifikuje pôvodne rôznorodé kultúrne a spoločenské procesy. Subverzívne momenty sa z reflexie slovenskej kultúry 19. storočia vytesňujú, respektíve korigujú sa. Príkladom môže byť kritika myšlienkového dedičstva Svetozára Hurbana Vajanského od Alexandra Matušku, ktorý svoj bojovný pamflet *Vajanský prozaik* z roku 1946 neskôr sám skorigoval. Príklady revidujúceho prečítania klasiky, respektíve prehodenia kultúrnych stereotypov sú v slovenskej literatúre ojedinelé, neprekvapuje pritom, že ide o literárne diela hlásiace sa k poetike postmodernizmu, ako sú novely *Večne je zelený* (1989) Pavla Vilikovského a *Mladý Dónč* (1993) Petra Pišťanka. Ďalším príkladom

12 Okrem nesmierne divácky populárnych televíznych a filmových adaptácií diel J. Austenovej, Ch. Brontëovej, Ch. Dickens, E. Gaskellovej a ďalších môžeme pripomenúť aj ich „ďalší život“ v populárnej kultúre – výberovo román *Pýcha a predsudok a zombíci* (*Pride and Prejudice and Zombies*, 2009) autora Setha Grahame-Smitha, založený na princípe mash-up, podobne vystavaná parodická adaptácia *Jane Slayre* (2010) Sherri Browning Erwinovej, prípadne seriál *Dickensian* (2015 – 2016), ktorý rozvíja príbehy postáv Dickensovhovho fikčného univerza.

13 Tie sa v poslednom období zviditeľňujú v historickom výskume (Demmel 2016, 2017; Škvarna 2012, 2015; Halász 2011).

668 je rodovo problematizujúce zhodnocovanie kľúčových osobností kultúry a literatúry 19. storočia spisovateľkou Janou Juráňovou, konkrétne jej divadelná hra *Misky strieborné, nádoby výborné* (knižne 2005) a román *Žila som s Hviezdoslavom* (2008).

Aké sú teda prejavy „vzdorujúceho čítania“ slovenskej literatúry, ale i kultúrnych reprezentácií 19. storočia? Jednou z línií výskumu tohto typu je spochybňovanie ich „autenticity“ a bezprostrednosti. Produktívny impulz v tejto oblasti priniesla literárnovedná práca českého literárneho historika a teoretika Vladimíra Macuru *Znemení zrodu* (1983, rozšírená verzia 1995), v ktorej poukazuje (tak ako aj vo svojich ďalších semiotických analýzach literatúry a kultúry 19. storočia) na znakový charakter národobrodeneckej kultúry. Podobne aj O. Čepan v monografii *Stimuly realizmu* (1984) odhalil zložité procesy semiózy, ktoré sú v pozadí textov kľúčových autorov slovenského realizmu, čím oponoval nielen marxistickej teórii odrazu, ale skomplikoval aj neproblematickosť a jednoznačnosť pri reflexii tohto literárneho smeru v kontexte slovenskej literárnej historiografie.

Paradoxy realizmu si všimá literárna historička Marcela Míkulová vo svojej rovnomennej knihe z roku 2010, keď prehodnocuje poetiku autorov označovaných za realistov. Práve „vzdorujúce prečítania“ zdanlivo neproblematických a v slovenskom literárnom kánone fixovaných diel – či už Jozefa Gregora Tajovského, Boženy Slančíkovej Timravy alebo Janka Jesenského a ďalších – predstavujú základný metodologický princíp jej dlhoročného výskumu. Zaujímavým príspevkom o problematike „autenticity“ nielen v slovenskej literatúre 19. storočia, ale aj kultúrnych reprezentácií všeobecne je štúdia Valéra Mikulu *Hviezdoslav ako automýtus*, prvý raz publikovaná v roku 1976.¹⁴

Možnosť pre „vzdorujúce“ čítanie slovenskej literatúry tohto obdobia je však oveľa viac. Ak sa sústredíme na vyššie spomínané okruhy, v ktorých sa subverzívne prístupy realizovali v kontexte západnej literárnej vedy – moc/politika, rasa, gender a sociálna trieda –, zviditeľňuje sa niekoľko rôznych podnetov.

Dobové literárne reprezentácie prinášajú veľmi vypätý obraz národnostných vzťahov, pričom často sklzávajú do stereotypného vykreslenia príslušníkov iných etníc a národov. V literárnych textoch tohto obdobia nachádzame napríklad buď karikatúrne, alebo až orientalizujúce zobrazenie Maďarov. Traumatickým bodom je problematika antisemitizmu v slovenskej kultúre, o ktorej ešte stále neprebehla hĺbková diskusia. Sústredenú pozornosť mu venuje historik Miloslav Szabó, ktorý sa neuspokojuje s konštatovaním, že išlo o bežný dobový fenomén, ale s využitím súčasnej metodológie analyzuje jednotlivé prejavy antisemitizmu v literatúre. Príkladom je jeho štúdia *Vajanský antisemita* (Szabó 2018). O tom, že problematika antisemitizmu nie je len záležitosťou slovenskej kultúry, svedčí i rozsiahla diskusia o antisemitizme českého prozaika Jana Neruda, ktorá prebiehala od roku 2010 na stránkach českých kultúrnych a odborných periodík.¹⁵

Zaujímavý pohľad na juhoamerické cestopisy Martina Kukučína prináša z pohľadu postkoloniálnych štúdií Roman Jančíga v článku *Velikáni nemusia*

14 K literárnovedným prácam, ktoré problematizujú „autenticity“, bezprostrednosť či ľudovosť slovenskej romantickej literatúry patria i knihy Jany Pácalovej-Piroščákovskej *Metamorfózy rozprávky* a Lubice Somolayovej-Schmarcovej *Mystická misia S. B. Hroboňa*.

15 Ide o polemiku nad Nerudovým fejtónom *Pro strach židovský* (1869) a aspektoch jeho ďalšieho diela, ktorú zachytáva zborník *Jan Neruda a Židé: Texty a kontexty*. Diskusia následne pokračovala aj v rokoch 2013 a 2014 na stránkach časopisu *Česká literatura*.

vidieť jasne z roku 2020. Upozorňuje v ňom, že chorvátska emigračná vlna smerujúca do Čile, ktorej súčasťou bol M. Kukučín, sa realizovala v kontexte genocídy pôvodného obyvateľstva (Jančíga 2020).

Pokiaľ ide o problematiku sociálnej triedy, mohlo by sa zdať, že ide oblasť výskumu sprofanovanú literárnou historiografiou pred rokom 1989. Otázky vzťahu príslušníkov národoveckej elity k ľudu prinášajú ďalšiu príležitosť poukázať na konštruovanosť zdanlivo „skutočných“ reprezentácií.¹⁶

Nepochybne produktívnou oblasťou výskumu v kontexte 19. storočia je literatúra písaná ženami, ako to napokon ukazujú práce M. Mikulovej. Svojimi literárnohistorickými analýzami života a tvorby Eleny Maróthy Šoltésovej, Terézie Vansovej a B. S. Timravy, ktoré sumarizuje kniha *Tri spisovateľky: Šoltésová, Vansová, Timrava* (2015), prináša zistenia predstavujúce pozoruhodnú analógiu k spomínaným výskumom ženského písania v západnom literárnovednom kontexte. Diela práve týchto autoriek v kontexte aktuálnych tendencií feministických štúdií analyzoval vo svojej knihe *Roditeľky národů. Z problematiky české a slovenské ženské literárnej tvorby 2. poloviny 19. storočia* (2007) aj poľský literárny vedec Marcin Filipowicz.

„Vzdorujúce čítanie“ literatúry, ktorá tvorí pilier kultúrnej identity, sa stáva príležitosťou narúšať petrifikované reprezentácie pretrvávajúce v kultúrnej pamäti a oživovať významy, ktoré sú súčasníkom na prvý pohľad vzdialené. Konfrontovaním sa s problematickými a znepokojujúcimi miestami v dejinách vlastného národa a kultúre, a zviditeľňovaním trhlin a ruptúr v pretrvávajúcom kompaktnom obraze môžeme aktualizovať kultúrnu a literárnu tradíciu a meniť ju na živú súčasť našej prítomnosti.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0021/20 *Národnoobrodenecké reprezentácie – módy realizácie, transgresie a tranzície*. Zodpovedná riešiteľka: Mgr. Ivana Taranenková, PhD. Doba riešenia: 2020 – 2023.

Literatúra

- ČEPAN, Oskár, 1984. *Stimuly realizmu*. Bratislava: Tatran.
- ČEPAN, Oskár, 2003. *Literárnoteoretické state*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-0760-1.
- DEMMEĽ, József, 2016. *Panslávci v kaštieli*. Bratislava: Kalligram. ISBN 978-80-898-4588-0.
- DEMMEĽ, József, 2017. *Ludovít Štúr*. Bratislava: Kalligram. ISBN 9788081018794.
- FETTERLEY, Judith, 1978. *The resisting reader: a feminist approach to American fiction*. Bloomington: Indiana University Press. ISBN 0-253-31078-4.
- FILIPOWICZ, Marcin, 2007. *Roditeľky národů. Z problematiky české a slovenské ženské literárnej tvorby 2. poloviny 19. storočia*. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7041-728-7.
- FRANKL, Michal – TOMAN, Jindřich, ed., 2012. *Jan Neruda a Žid: Texty a kontexty*. Praha: Akropolis. ISBN 9788074700095.
- GILBERT, Sandra M. – GUBAR, Susan, 2000. *The madwoman in the attic: the woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. New Haven: Yale University Press. ISBN 978-0-300-084558-0.
- HALÁSZ, Ivan, 2011. *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Kalligram. ISBN 978-80-810-1435-2.
- HALL, Stuart – EVANS, Jessica – NIXON, Sean, 2013. *Representation*. London: Sage Publications Ltd. ISBN 978-1-84920-563-4.

16 Tejto problematike sa venujem v štúdií *Ľud ako ten druhý* (Taranenková 2020).

- 670 HORVÁTH, Tomáš, 2002. *Rétorika histórie*. Bratislava: Veda. ISBN 80-224-0712-7.
- LANE, Lauriat Jr., 1958. Dickens' Archetypal Jew. *PMLA/Publications of the Modern Language Association of America*, roč. 73, č. 1, s. 94-100.
- MACURA, Vladimír, 2015. *Znamení zrodu a české sny*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2506-7.
- MANNOVÁ, Elena, 2019. *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Bratislava: Historický ústav SAV – Veda. ISBN 978-80-224-1706-8.
- MIKULA, Valér, 1997. Hviezdoslav ako automýtus. In MIKULA, Valér. *Od baroka k postmoderne*. Levice: L. C. A., s. 49-56. ISBN 978-80-888-9707-1.
- MIKULOVÁ, Marcela, 2010. *Paradoxy realizmu*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1153-0.
- MIKULOVÁ, Marcela, 2015. *Tri spisovateľky. Šoltéssová, Vansová, Timrava*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1433-3.
- MIKULOVÁ, Marcela, 2020. Dve koncepcie ľudu a folklóru. Vajanský vs. Tajovský. In MACHALÍKOVÁ, Pavla – PETRASOVÁ, Taťána – WINTER, Tomáš, ed. *Zrození ľudu v české kultúre 19. storočia: zborník príspevků z 39. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. storočia: Plzeň, 28. února – 2. března 2019*. Praha: Academia, s. 223-230. ISBN 978-80-200-3066-5.
- MOORE, Grace, 2012. *The Victorian Novel in Context*. London – New York: Continuum International Publishing. ISBN 978-1-8470-6489-9.
- NÜNNING, Ansgar, ed., 2001. *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host. ISBN 978-80-729-4170-4.
- OSTERHAMMEL, Jürgen, 2014. *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton – NJ: Princeton University Press. ISBN 978-0-691-16980-4.
- PÁCALOVÁ, Jana, 2010. *Metamorfózy rozprávky*. Bratislava: Ars poetica. ISBN 978-80-8928-329-3
- ŘEPA, Milan, ed., 2008. *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i. ISBN 978-80-7286-139-2.
- SAID, Edward, 2008. *Orientalismus*. Praha – Litomyšl: Paseka. ISBN 978-80-7185-921-5.
- SEDGWICK KOSOFSKY, Eve, 2016. *Between men: English literature and male homosocial desire*. New York: Columbia University Press. ISBN 978-0-231-54104-6.
- SHOWALTER, Elaine, 1978. *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing*. London: Virago Limited. ISBN 0-86068-039-8.
- SOMOLAYOVÁ, Ľubica, 2010. *Mystická misia S. B. Hroboňa*. Bratislava: Ars poetica. ISBN 978-80-8928-312-5.
- STONE, Harry, 1959. Dickens and the Jews. *Victorian Studies*, roč. 2, č. 3, s. 223-253.
- SZABÓ, Miloslav, 2018. Vajanský antisemita. In TARANENKOVÁ, Ivana, ed. *Svetozár Hurban Vajanský. Na rozhraní umenia a ideológie*. Bratislava: Veda, s. 93-114. ISBN 978-80-224-1697-9.
- ŠKVARNA, Dušan, 2012. Logika a kontext utvárania moderného slovenského národa. In BYSTRICKÝ, Valerián – KOVÁČ, Dušan – PEŠEK, Jan a kolektív. *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848 – 1992*. Bratislava: Veda, s. 13-38. ISBN: 978-80-224-1223-0.
- ŠKVARNA, Dušan, 2015. Slovenský vzdelanec a vzdelanec na Slovensku v 19. storočí: typy identít. In BERTÉNYI, Iván ífj. – GÉRA, Eleonóra – MÉSZÁROS, Andor, ed. *Varietas Europica Centralis: tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, s. 381-392. ISBN 978-963-284-71.
- TARANENKOVÁ, Ivana: Ľud ako ten druhý. In MACHALÍKOVÁ, Pavla – PETRASOVÁ, Taťána – WINTER, Tomáš, ed. *Zrození ľudu v české kultúre 19. storočia: zborník príspevků z 39. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. storočia: Plzeň, 28. února – 2. března 2019*. Praha: Academia, s. 215-222. ISBN 978-80-200-3066-5.
- WILLIAMS, Raymond, 2016. *The Country and the City*. London: Vintage. ISBN 978-1-784-87082-9.

Internetové zdroje

JANČIGA, Roman, 2020. Velikáni nemusia vidieť jasne. *Sme*, 27. apríla 2020. ISSN [online] 1335-4418. Dostupné online: <https://komentare.sme.sk/c/22392211/velikani-nemusia-vidiet-jasne.html>

Mgr. Ivana Taranenková, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: Ivana.Taranenkova@savba.sk